

УДК 371.671.1

Перше покоління стабільних, безальтернативних підручників географії

Олександр Стадник,
кандидат педагогічних наук,
доцент,

Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

сновою для статті стало недостатнє висвітлення проблем створення перших стабільних підручників географії на етапі становлення радянської системи шкільної географічної освіти (середина 30-х — середина 50-х рр. XX ст.), які виступають важливим джерелом історико-методичної інформації. Постає необхідність виявити зміни, які відбувались у принципах їх підготовки, змісті і структурі, з'ясувати, наскільки вони відображали зв'язки з іншими періодами підручникотворення.

Питання історії становлення і розвитку шкільної географії та її забезпечення засобами навчання розглядалися в працях М. Баранського, О. Борзова, А. Баркова, В. Буданова, Л. Весіна, Н. Гупана, Я. Жупанського, О. Івановського, В. Кістяківського, В. Корнєєва, В. Максаковського, Л. Мельничук, С. Поздняк, А. Сиротенка, І. Шоробури. Зокрема, аналіз шкільних підручників географії більш ніж за піввіковий період провів М. Баранський. Разом з тим питання, що стосуються змісту і структури першого покоління стабільних, безальтернативних підручників географії, розглянуті недостатньо.

Мета статті — виявити особливості змісту і структури підручників географії, які використовувались при викладанні предмета в середніх закладах освіти на етапі становлення основ радянської системи шкільної географічної освіти.

З'ясувати передумови підготовки безальтернативних засобів навчання, які стали носієм предметного змісту і значною мірою видів навчальної діяльності учнів.

На початку 30-х років проблемами освіти почав займатися Відділ шкіл ЦК ВКП (б), яким безпосередньо керував Й. Сталін. Він особисто ініціював, ретельно вивчав, рецензував основоположні освітні документи, що без обговорення з педагогічною громадськістю приймалися не Наркоматом освіти, а ЦК ВКП(б) [1]. Серед основних документів, які повністю змінили управління, систему та зміст шкільної освіти в УРСР, були постанови «Про початкову і середню школу» (5 вересня 1931 р.) і «Про навчальні програми і режим у початковій і середній школі» (25 серпня 1932 р.). Зокрема, вони обумовили корінний поворот від експериментування та пошуків до впорядкування та уніфікації на основі комуністичної ідеології.

Розпочалась робота над єдиною програмою з географії. Під керівництвом М. Баранського в її розробці взяли участь О. Барков, Б. Камінський, С. Некрасов, О. Половинкін [7]. Згідно з постановою «Про викладання географії в початковій і середній школі СРСР» (15 травня 1934 р.) предмет увійшов у навчальні плани середньої школи і викладався в 5–9 класах (в початковій школі — в 3–4 класах). Це було схвально сприйнято вчителями України і надихнуло їх на активізацію

роботи для кращого засвоєння учнями систематичних географічних знань [5].

Роблячи висновки з попереднього періоду (1917 — початок 30 рр. XX ст.), повертаючи традиційне значення підручника та розуміючи важливість інших засобів, значну частину документа присвятили саме їх підготовці. Центральним органам освіти пропонувалося видати на допомогу вчителям географії хрестоматії, методики викладання, бібліографічний покажчик книг та географічний журнал (стосовно підручників було вказано класи, автори чи авторські колективи); на місцях (в союзних республіках) планувалося видати невелику серію книг для цікавого читання учнів (біографії великих мандрівників, розповіді з життя окремих країн і народів, популярні описи найважливіших подорожей і т.д.); за заявками Наркомосів мало розпочатися видання географічних карт, атласів, картин, таблиць та інших навчальних посібників з географії [6]. Таким чином, постановою було охоплено всі основні друковані засоби навчання. Вона визначила на десятиліття вперед розвиток шкільної географії та методики її викладання у вигляді нормативно-уніфікованої моделі. На державному рівні визначалися: структура шкільного курсу, розподіл навчального часу за ступенями навчання; давалися рекомендації до програм та підручників. З цього часу починається новий етап створення та використання засобів навчання географії як предмета, що зайняв важливе місце в навчальних планах школи.

На виконання постанови вже з 1935 р. видаються підручники з географії. У їх підготовці взяли участь визнані вчені-географи і методисти. Підручник для 5-х класів з фізичної географії оприлюднили О. Барков і О. Половинкін. Він витримав 15 перевидань і прослужив близько 20 років. За структурою він досить близький до підручників пізнішого періоду, але має суттєві концептуальні відмінності (в першу чергу, це стосується розгляду геосфер у взаємозв'язку і взаємодії) [3].

Текст підручника доступний, він легко і з цікавістю читається. Автори використовували порівняння і доказовість на прикладі конкретних географічних об'єктів. Звертає на себе увагу велика кількість карт, картосхем, схем, фотографій і рисунків. На них є посилання в основному тексті. До недоліків можна віднести недосконалі апарати організації засвоєння (відсутні запитання і завдання після параграфів) та орієнтування.

Утому ж 1935 р. вийшли два підручники М. Баранського: «Физическая география СССР» для 7-го класу (7 видань, останнє — в 1943 р.) і «Экономическая география СССР» для 8-го класу (16 видань, останнє — в 1955 р.). В 1952 р. останній був удостоєний Державної премії СРСР. Цей підручник складався із вступу і двох частин. Перша, під назвою «Огляд СРСР в цілому» (за виданням 1951 р.), включала загальну характеристику народного господарства, географію промисловості, сільського господарства і транспорту. Друга, більша за обсягом (понад 300 сторінок з 424), під назвою «Районний огляд СРСР», складалась із характеристик окремих районів (регіони Росії, республіки або їх угруповання). При цьому давалась як загальна характеристика Росії, так і 13 її регіонів, виділених з урахуванням територіально-адміністративного поділу [2]. Таким чином, в основу підручника було покладено регіонально-країнознавчий принцип.

Характеристики мали комплексний характер з розглядом трьох основних складових: природні умови (включаючи корисні копалини), населення, господарство. Зазначимо, що природні умови розглядалися в контексті їх впливу на розвиток різних галузей господарства. Велику увагу було приділено історичному підходу і опису міст. Ці елементи характерні для підручників географії XVIII — початку XX ст. [8], що вказує на увагу автора до наукової спадщини.

Матеріал підручника викладено логічно і доступно, з використанням описів, міркувань, порівнянь, пояснень, уза-

гальнень, аналізу і висновків. Великого значення надано порівняльно-географічному методу, особлива увага приділялась порівнянню економічних показників Радянського Союзу і царської Росії.

Апарат організації засвоєння представлено запитаннями і завданнями, розташованими після глав. Для них характерний високий методичний рівень, різноманітність і поступове ускладнення, а також широке використання порівняльно-географічного методу і картографічного принципу. Значне місце в підручнику відведено різноманітним ілюстраціям: картам, схемам, картосхемам, картодіаграмам, картограмам, фотоілюстраціям, діаграмам, графікам, таблицям. Вони добре підібрані, інформативні і, як правило, не перевантажені (однак посилання на них у тексті відсутні).

У процесі перевидань автор приділяв велику увагу доповненням та змінам, подальшому відбору матеріалів і їх оновленню. Так, у дванадцятому виданні (1951) оновлення були викликані необхідністю врахувати виконання післявоєнного п'ятирічного плану та постанови про великі будови комунізму [2, с. 3].

Можна зробити висновок, що підручник мав високий науковий і методичний рівень. Ще більше підвищує цінність роботи М. Баранського те, що до цього підручників з економічної географії країни даного типу не існувало.

Підручник І. Вітвера «Экономическая география зарубежных стран» витримав 16 видань (1935—1955) і також був удостоєний Державної премії СРСР (1950). На відміну від сучасних підручників у ньому не було розділу «Загальна економіко-географічна характеристика світу», тому він мав яскраво виражений країнознавчий характер. Так, у виданні 1953 р. окремо характеризувалося більш 35 країн, згрупованих за принципами подібності суспільного ладу і географічної суміжності. Ще ряд держав було розглянуто в складі наступних регіонів: «Країни Південно-Східної Азії», «Країни Південно-Західної Азії», «Латинська

Америка» (Африка характеризувалась без опису окремих країн). Характеристики досить докладні; їх доповнюють карти, картосхеми і таблиці, які (як і в підручнику М. Баранського) логічно пов'язані з основним текстом, але посилань на них у ньому також немає [4].

Основний текст роботи було викладено доступно, з використанням аналізу, узагальнень і порівнянь. Великого значення надавалось доказовості, характерним рисам і причинно-наслідковим зв'язкам. До недоліків підручника можна віднести більш сухий, в порівнянні з підручником М. Баранського, виклад матеріалу, а також відсутність апарату організації засвоєння у вигляді запитань і завдань (в обох підручниках відсутні додатки і словники).

Підручник С. Чефранова для 7 класу «Физическая география СССР», вийшов дещо пізніше (друге видання в 1939 р.). Як і у М. Баранського, в основу його створення було покладено регіонально-країнознавчий принцип. Підручник теж складався з двох частин (вступ відсутній). У першому, меншому за обсягом під назвою «Загальний огляд СРСР», основну увагу приділено характеристиці природи всієї країни [9, с. 4–50]. У другій частині, під назвою «Огляд СРСР по районах», характеризувались фізико-географічні області [9, с. 5–200]. При їх виділенні до уваги брались не тільки природні ознаки, а й економіко-географічні особливості, а також адміністративні межі. Ще одна особливість — комплексний характер описів (природа, населення і господарство), що вказує на слідування традиціям підручників географії XIX — початку XX ст.

Текст підручника написано доступно мовою з використанням пояснень, порівнянь, елементів аналізу та доказовості. Але через велику кількість різноманітної інформації в ньому багато географічної номенклатури. Характеристики більшості об'єктів, хоча достатньо інформативні, але короткі і зазвичай носять енциклопедичний характер.

Автори змогли створити підручники, в яких було поєднано традиції попередніх періодів і сучасні досягнення географічної науки та педагогіки. Впродовж 20-х років, в умовах утвердження тоталітаризму, вони утворювали єдиний, стабільний, безальтернативний комплекс, який забезпечував викладання географії в школі, починаючи з елементарного уявлення про предмет, до економічної географії зарубіжних країн. Основний текст підручників, з одного боку, був доступним і логічним, з іншого, — науковим і доказовим. У ньому, різною мірою, використовувалися описи, пояснення, узагальнення, порівняння, аналіз, висновки. Зазвичай, велика увага приділялася різноманітним ілюстраціям, зокрема картографічному матеріалу. Новим словом у шкільній географії став підручник М. Баранського з економічної географії СРСР, який заклав основи районної школи.

В той же час відсутність єдиних методичних вимог до побудови текстових та позатекстових компонентів (що пояснюється недостатнім теоретичним обґрунтуванням підручкотворення) обумовила істотну різницю в підходах, призвела до суттєвих недоліків в частині підручників: відсутність апарату організації засвоєння (це була інша крайність після «робочих книг» переважаних цим елементом), відсутність додаткового та пояснювального текстів, додатків, словників, посилань на ілюстрації та деяких інших елементів апарату орієнтування.

В підручниках не приділялася увага загальнолюдським й національним цінностям; нав'язувалася комуністична ідеологія; не розглядалися наукові теорії, які не підтримувалися партією; необ'єктивно оцінювалися досягнення СРСР, а з часом і країн народної демократії. До того ж наявність безальтернативних підручників різко скоротила можливості творчих пошуків у підручкотворенні. У першу чергу це вплинуло на даний процес на місцях, зокрема в Україні.

У подальших дослідженнях необхідно розглянути особливості інших періодів

(етапів) історії створення підручників та інших засобів навчання шкільної географії.

Література

1. Березівська, Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Л. Д. Березівська ; Ін-т педагогіки АПН України. — К., 2009. — 43 с.
2. Баранский, Н. Н. Экономическая география СССР: учебник для 8 класса средней школы / Н. Н. Баранский. — М. : Учпедгиз, 1951. — 424 с.
3. Барков, А. С., Половинкин, А. А. Физическая география : учебник для 5-го класса семилетней и средней школы / А. С. Барков, А. А. Половинкин. — М. : Учпедгиз, 1951. — 160 с.
4. Витвер, И. А. Экономическая география зарубежных стран : учебник для 9-го класса сред. школы / И. А. Витвер. — М. : Учпедгиз, 1953. — 384 с.
5. Мельничук, Л. І. Становлення і розвиток шкільної географічної освіти в Україні в першій половині ХХ століття : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л.І. Мельничук. — К., 2004. — 230 с.
6. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП (б) «О преподавании географии в начальной и средней школе» // Правда. 16 мая 1934 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=16625>.
7. Программы средней школы. География. — М. : Наркомпрос РСФСР, 1933. — 31 с.
8. Стадник, О. Г. Підручники географії другої половини ХVIII ст. / О.Г. Стадник // Новий Колегіум. — 2012. — № 3. — С. 88–92.
9. Чефранов, С. В. Физическая география СССР : учебник для 7 класса семилетней и средней школы / С. В. Чефранов. — М. : Учпедгиз, 1951. — 200 с.

24.12.2014